

Akateeminen vapaus ja vastuu

Akateeminen vapaus on yliopistojen ja niissä toimivien tutkija-opettajien ja opiskelijoiden keskeinen perusoikeus. Vaikka ”yliopistojen itsehallinto” (123 §) sekä ”tieteen, taiteen ja ylimmän opetuksen vapaus” (16 §) on turvattu Suomen tasavallan perustuslaissa, näiden oikeuksien toteutuminen edellyttää jatkuvaa huolenpitoa. Akateemisen vapauden teoreettisessa tulkitsemisessa ja käytännöllisessä vaalimisessa on muistettava, että vapauden eri lajeihin liittyy aina vastuun kantamista.

Humboldttilaisen sivistysyliopiston perinteeseen kuuluu tutkimuksen ja opetuksen ykseys, jonka avulla opiskelijoita kasvatetaan isänmaan ja ihmiskunnan palvelukseen. Akateemisen toiminnan ytimenä on ajattelun vapaus. *Tutkimuksen vapauteen* kuuluu tutkijan oikeus valita tutkimusaiheensa, teorian, hypoteesinsa ja menetelmänsä sekä julkaista tuloksensa tiedeyhteisössä keskusteltavaksi ilman ulkoista kontrollia ja sensuuria. Tällaisia tieteelle ulkoisia tahoja ovat kirkko, politiikka, valtio ja talouselämä. *Opetuksen vapauteen* kuuluu opettajan oikeus valita ja esittää opetuksensa sisällöt ilman ulkopuolisten sanelua. *Opiskelun vapauteen* kuuluu opis-

kelijan oikeus oppia uusia asioita, etsiä tietoa ja sivistää itseään.

Johan Vilhelm Snellman kiteytti kuuluisassa kirjoituksessaan ”Om det akademiska studium” (1840) akateemisen vapauden todellisen olemuksen *Raamatun* sanoilla: ”Koetelkaa kaikkea ja valitkaa paras!” (1. Tess. 5:21).

Isaiah Berlinin jaottelun mukaisesti yllä luonnehditut oikeudet – liikkumisvapauden, sananvapauden, uskonnonvapauden, julkaisuvapauden, kokoontumisvapauden ja elinkeinovapauden tapaan – ovat *negatiivisia vapauksia*, ”vapautta jostakin” eli ulkoisten rajoitusten ja esteiden puuttumista. Negatiiviset vapaudet eivät kuitenkaan ole absoluuttisia, vaan niihin liittyy tavallisesti sisäisiä rajoituksia, jotka ilmaisevat niiden toteuttamiseen kuuluvia vastuita ja hyviä käytäntöjä. Tiedeyhteisö ohjaa tutkimusten julkaisemista vertaisarvioinnin avulla. Tieteenharjoittajan tulee lain ohella noudattaa tutkimusetiikan rehellisyyden ja reilouden periaatteita. Tutkimustyössä on sovellettava kriittistä totuuden tavoittelua ja argumentointia koskevia tieteen metodologian sääntöjä. Opettajan on puolestaan seurattava alansa kehitystä ja tarjottava opiskelijoille uusinta tutkimusperusteista tietoa. Yliopistojen omalla päätöksenteolla ohjataan opetusta ja opiskelua, kun hyväksytään tutkintojen aineyh-

distelmiä sekä oppiaineiden tutkintovaatimuksia ja opetusohjelmia.

Berlinin toinen vapauden laji on *positiivinen* ”vapaus johonkin”, jolla tarkoitetaan kykyä ja voimavaroja tavoitteiden toteuttamiseen. Näin positiivinen akateeminen vapaus merkitsee kansalaisten tasavertaisia mahdollisuuksia saada tieteellistä koulutusta yliopistoissa sekä kilpailla ansioidensa mukaisesti yliopistojen tutkija-opettajien tehtävistä. Positiivisen vapauden luominen ei tietenkään ole ilmaista, vaan edellyttää tutkimuslaitoksille ja yliopistoille julkista ja yksityistä rahoitusta, jolla ne voivat ylläpitää toimintojaan ja infrastruktuuriaan. 1960-luvulta lähtien on rakennettu kansallisia tiedepoliittikan järjestelmiä, joiden mukaan tutkimusprojekteille jaetaan julkisia varoja kilpailun ja arvioinnin pohjalta. Vastaavasti yliopistoille määriteltiin 1990-luvun alussa tulosohjauksen järjestelmä, jonka mukaisesti valtion perusrahoitus perustuu ensisijaisesti maisterin ja tohtorin tutkintojen määriä koskeviin tavoitteisiin ja tuloksiin. Samalla yliopistoille annettiin oikeus hankkia toimintaansa tukevia lisävaroja maksullisen palvelutoiminnan ja yritysysteistyön kautta.

Tiede- ja yliopistopolitiikan päätökset voivat siten joko laajentaa tai rajoittaa positiivisen akateemisen vapauden piiriä. Tässä tilanteessa yliopistojen oman intressin mukaista on valvoa omien työntekijöidensä toiminnan edellytyksiä, tukea heitä kilpailtavien tutkimusvarojen haussa, julkistaa ja tilastoida heidän työnsä tuloksia sekä turvata työn korkeaa laatua. Tämä positiivisesta vapaudesta huolehtiminen ei loukkaa tutkimuksen ja opetuksen negatiivista vapautta. Toisin kuin joskus väitetään, se ei myöskään osoita yliopiston epäluottamusta työntekijöitään kohtaan. Ei minun vapauttani ole koskaan rajoittanut se, että vuoden lopussa ilmoitan tieteelliset julkaisuni ja esitelmäni Helsingin yliopiston tietokantoihin. Päinvastoin: pidän tätä tieteen julkisuuteen kuuluvana tärkeänä oikeutena.

Positiiviseen akateemiseen vapauteen kuuluu myös tutkija-opettajien ajankäyttö. Perinteinen ihanne ”viisaan joutilaisuudesta” (*otium sapientis*) on joutunut ahtaalle, kun tutkijat hiki hatussa kirjoittavat hakemuksia ja raportteja, opettajat istuvat kokouksissa ja neuvotteluissa. Tältä osin valtiokonsernin kautta on säilytetty yliopistoille haitallisia uuden julkishallinnon toimintatapoja. Uuden yliopistolain valmistelun myötä Suomen yliopistot ovat kuitenkin ensi vuoden alusta saamassa itsenäisen oikeushenkilön statuksen, joka irrottaa ne jäykästä valtion tiliviraston asemasta. Näin ne voivat jatkossa harjoittaa itse vastuullista työnantaja-, henkilöstö- ja palkkapolitiikkaa sekä kehittää hallintoaan tavalla, joka antaa akateemisille työntekijöille nykyistä enemmän aikaa omaan tutkimukseen ja opetukseen. Yliopistojen tulee instituutina kantaa laajaa yhteiskuntavastuuta, joka ulottuu oman

henkilöstön ja opiskelijoiden lisäksi koko ”isänmaahan ja ihmiskuntaan”. Samalla on oikein odottaa, että yliopistolaiset ovat oman päätyönsä ohella valmiita antamaan kohtuullisen panoksensa yhteisten asioiden edistämiseen.

Quentin Skinnerin esittämä ’kolmas vapauden käsite’ koskee kansalaisten riippumattomuutta hallitsijoiden mielivaltaisesta tahdosta ja armosta. Voidaan kiistellä, onko tällaisen riippuvuuden poissaolo erikoistapaus esteiden poissaolosta, eli onko kolmas vapaus negatiivisen vapauden alalaji. Joka tapauksessa täysikasvuisten kansalaisten itsenäisyys tai autonomia omien päätöksiensä tekemisessä on tärkeä asia, jota maamme perustuslaki osaltaan turvaa. Sama koskee tapaa, jolla perustuslaki antaa oikeuksia itsehallinnolliselle yliopistoinstituutiolle. Uuden yliopistolain mukaisina oikeushenkilöinä yliopistojen taloudellinen autonomia kasvaa, kun ne itse voivat toimia työnantajina, omistaa kiinteistöjään ja muuta omaisuutta sekä tehdä sopimuksia. Yliopistojen autonomiaa turvaa lisäksi se, että valtio edelleen takaa – jonkin verran kevennetyn tulosohjauksen kautta – perustoimintojen rahoituksen kustannustason nousun huomioon ottaen.

Voisivatko valtion budjettitaloudesta irtautuvat yliopistot menettää kolmannen vapautensa ajautumalla liike-elämän ja markkinavoimien mielivallan alle? Tämä pelko on aiheeton ainakin julkisoikeudellisten yliopistojen osalta, sillä niillä on jatkossakin oikeus itse valita hallituksensa kaikki jäsenet – niin sisäiset kuin ulkopuolisetkin. Uusi laki ei tee yliopistoista liikelaitoksia, vaan niiden ydintehtävinä säilyvät perustutkimus ja sivistyneiden asiantuntijoiden kasvattaminen.

Yliopistot kantavat osaltaan vastuuta yhteiskunnan henkisestä, sosiaalisesta ja taloudellisesta hyvinvoinnista. Tähän tehtävään kuuluu tutkimustulosten kaupallinen hyödyntäminen, jota on vuoden 2007 alusta säädellyt myös uusi korkeakoulueksintöjä koskeva laki. Nykyisin yliopistot voivat tukea innovaatiotoimintaa, keksintöjen lisensoimista ja patentoimista sekä uusien tutkimusläh- töisten yritysten perustamista. Yliopistot voivat myös ottaa vastaan lahjoitusvaroja julkisilta organisaatioilta, yrityksiltä, yksityisiltä säätiöiltä ja kansalaisilta. Nämä uudet toimintamallit edellyttävät osapuolten oikeuksia ja velvollisuuksia koskevia selkeitä sopimuksia ja järjestelmiä, joissa pidetään huolta tutkimuksen ja opetuksen vapaudesta. Uusi oikeushenkilöasema tulee vahvistamaan yliopistojen itsenäisyyttä myös elinkeinoelämän kanssa harjoitettavassa yhteistyössä.

Ilkka Niiniluoto